

**Een archeologisch inventariserend
veldonderzoek (IVO) door middel van een
bureauonderzoek in het centrum van
Ouderkerk aan de Amstel, gemeente
Ouder-Amstel (N.-H.)**

A. Ufkes en S.J. Tuinstra

ARC-Rapporten 2003-83

Groningen
januari 2003
ISSN 1574-6887

1 Inleiding

1.1 Objectgegevens

ARC-Projectcode	2002/124
Provincie	Noord-Holland
Gemeente	Ouder-Amstel
Plaats	Ouderkerk aan de Amstel
Toponiem	Centrumplan
Kaartblad	25G
Coördinaten	478.800/121.900
Periode	Middeleeuwen–Nieuwe Tijd
Type object	Binnenstad

1.2 Aanleiding van het onderzoek

Hoewel Ouderkerk aan de Amstel gezien kan worden als de oorsprong van steden en dorpen in een grotere regio waartoe ook Amsterdam behoort, bleek recentelijk dat de gemeente haar verleden nog steeds niet volledig vertaald had naar een beleidskaart. Er bestond weliswaar al een kaart van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar deze hield geen rekening met het bodemkundig of archeologisch archief.

De gemeente Ouderkerk aan de Amstel heeft deze omissie op tijd ingezien, vooral omdat er sprake is van mogelijke herstructureringen in de oude dorpskern en de direct omliggende wijken (afb. 1). Daarom is aan Archaeological Research & Consultancy (ARC bv) de opdracht gegeven om een zogenaamde archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van een bureauonderzoek voor het betreffende gebied uit te voeren. Het onderzoek werd uitgevoerd door mw. drs. A. Ufkes en drs. S.J. Tuinstra.¹

1.3 Werkwijze

Om inzicht te verkrijgen in de bewoningsgeschiedenis en de historische topografie zijn we aangewezen op verschillende soorten bronnen. Dit is in de eerste plaats het bodemarchief. Deze archeologische bron wordt geraadpleegd door middel van veldkarteringen, het verzamelen van oppervlaktevondsten en archeologische opgravingen. Het bodemarchief bevat gegevens omtrent de oorsprong en ontwikkeling van een nederzetting. De tweede bron bestaat uit historisch kaartmateriaal en stads- en streekbeschrijvingen. Hieruit kan belangrijke informatie worden verkregen omtrent met name de ontwikkeling, vanaf het moment van de oudste historische bron tot op heden.

Daarnaast is de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW 2e generatie), uitgegeven door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in 2000, geraadpleegd. Deze waarderingskaart laat bebouwde gebieden buiten beschouwing, maar geeft – in gradaties – een archeologische indicatieve waardering voor de onbebouwde gebieden. Deze waardering is gebaseerd op enerzijds

¹Speciale dank gaat uit naar de medewerkers van het Museum Ouderkerk aan de Amstel.

Afbeelding 1 De ligging van het onderzoeksgebied.

oppervlaktevondsten en archeologisch onderzoek en anderzijds op de geomorfologische kaart en de bodemkaart. Deze beide kaarten verschaffen gegevens betreffende de geschiktheid voor bewoning in een bepaald gebied en in een bepaalde (archeologische) periode. De omgeving van Ouderkerk heeft op de IKAW een lage archeologische trefkans.

Tot slot is er inzage geweest in Archis (archeologisch informatiesysteem voor Nederland). Deze centrale database wordt beheerd door de ROB. Behalve de resultaten van reguliere opgravingen en veldkarteringen, worden hierin ook vondstmeldingen opgenomen van losse of oppervlaktevondsten, meestal gedaan door amateur-archeologen. Hieruit blijkt daarentegen dat de nabije omgeving van Ouderkerk rijk is aan vondsten uit met name de Volle -en Late Middeleeuwen (zie paragraaf ??). Het lijkt alsof bij het vervaardigen van de IKAW de veldkarteringen en (een deel van) de oppervlaktevondsten niet is meegenomen.

Behalve vondstmeldingen, staan echter ook de terreinen met archeologische monumenten in de Archis-database. Een deel van de historische dorpskern van Ouderkerk aan de Amstel is als monument is aangemerkt (zie paragraaf ?? en afb. 7).²

1.3.1 Archeologische bronnen

Bij drie verschillende gelegenheden heeft er archeologisch onderzoek plaats gevonden in Ouderkerk aan de Amstel. In 1952 werden bij herstelwerkzaamheden aan de funderingen van de Nederlands Hervormde kerk waarnemingen verricht. Hieruit bleek dat de huidige kerk tenminste twee voorgangers heeft gehad, mogelijk uit de 13e–14e eeuw. In 1961 werd door het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, in samenwerking met het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, opnieuw onderzoek verricht in de Ne-

²CMA-nr (Monnr): 25G-013 (14548).

derlands Hervormde kerk (Van der Waals & Van Regteren Altena 1961). Uit dit onderzoek kwam naar voren dat de kerk drie verschillende bouwfases herkend konden worden. Fase III, voorafgaand aan de huidige kerk uit 1774, dateert waarschijnlijk uit de 15e eeuw en fase II uit de tweede helft van de 13 eeuw. Fase I, de oudste kerk, wordt vertegenwoordigd door boomkistbegraafingen, tufstenen en baksteenpuin. De onderzoekers nemen aan dat het bouw materiaal afkomstig is van een vroeg-romaanse tufstenen kerkgebouw. De eikenhouten boomkisten dateren vermoedelijk uit de 12e eeuw.

In 1992 werd door de afdeling Amsterdam van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) een kleinschalig onderzoek uitgevoerd op de plaats van een gesloopt huis aan de Amsteldijk West (Woltering et al. 1993). Men hoopte antwoord te krijgen op de volgende twee vragen:

- Zijn er ter plaatse sporen aanwezig die ouder zijn dan 17e eeuws?
- Is hier een voorloper van de huidige Amsteldijk aanwezig?

Uit dit onderzoek bleek dat het gesloopte huis twee voorgangers had uit waarschijnlijk de late 17e eeuw en het begin van de 18e eeuw. Deze beide huizen zijn op een bepaald moment samengevoegd. Daarnaast werden er muurresten, een houten bak en diverse palen en planken aangetroffen, die mogelijk behoren tot een 17e eeuwse voorloper. Het onderzoek naar de locatie van de voorloper van de dijk, leverde niets op. Het vermoeden bestaat nu dat de oude dijk onder de huidige Amsteldijk ligt.

1.3.2 Historische bronnen

Historische geschriften

De oudste historische geschriften bestaan uit oorkonde's en kerkelijke registers. Hieruit blijkt onder meer dat Egbert van Aemstel in de 12e eeuw in Ouderkerk een versterkt huis bouwt, dat in 1204 wordt verwoest. Uit de aanwezigheid en de handelingen van de Heren van Aemstel blijkt dat Ouderkerk in de 12e eeuw al het bestuurlijk centrum van Amstelland vormt.³ Ook de oudste – 12e eeuwse – parochiekerk, is gesitueerd in Ouderkerk, zoals is op te maken uit een register van kerkelijke tienden in het bisdom Utrecht. Ouderkerk is in de 12e eeuw dus zowel het bestuurlijke als het kerkelijke centrum van Amstelland.

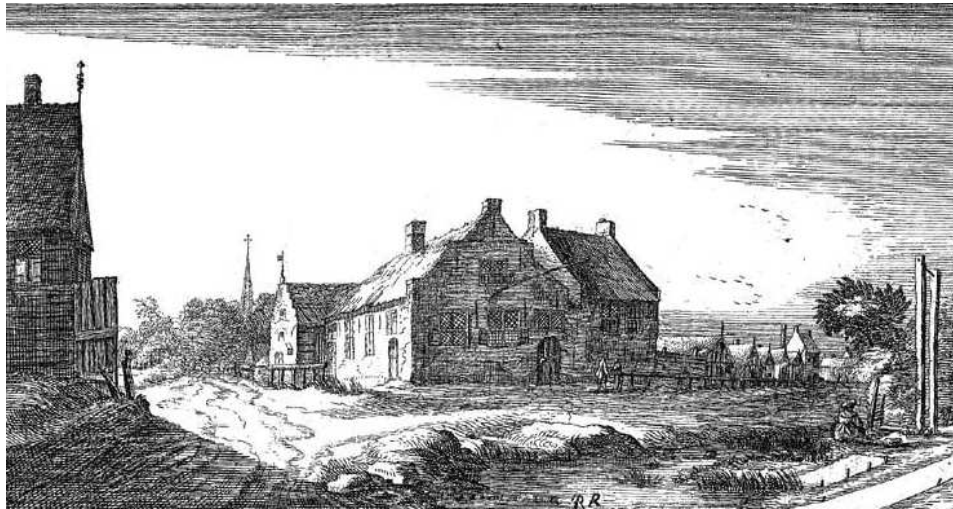
Grafelijke rentmeestersrekeningen, akten van afkoop van keurmedigheden uit de 14e-, 15e- en 16e eeuw en andere stukken verschaffen informatie over met name de eigendomsverhouding van bezittingen in Ouderkerk (Oldewelt 1944). Zo is onder meer te lezen dat in 1614 de Portugees-Joodse gemeente de hofstede 'het huys te Aemstel' koopt, met de bedoeling om hier een begraafplaats aan te leggen.

Historische prenten

Historische prenten geven vaak een aardig beeld van bepaalde details van een plaats. Zo is bijvoorbeeld op afb. 2 het gerechtsgebouw te zien, met geheel rechts de galg.⁴ Op deze locatie, op de hoek van de Kerkstraat en de Dorpsstraat, staat nu café 'de Vrije Handel'. Voor een overzicht van de bebouwing en infrastructuur en de ontwikkeling daarvan, zijn prenten echter minder geschikt.

³<http://www.bmz.amsterdam.nl/adam/nl/intro/gesch1a.html>

⁴<http://www.kb.nl/kb/resources/knoppen.html>

Afbeelding 2 'Rechthuys tot Ouderkerck', getekend door G.R. Geertruyd Roghman, ca. 1647.

Historische kaarten

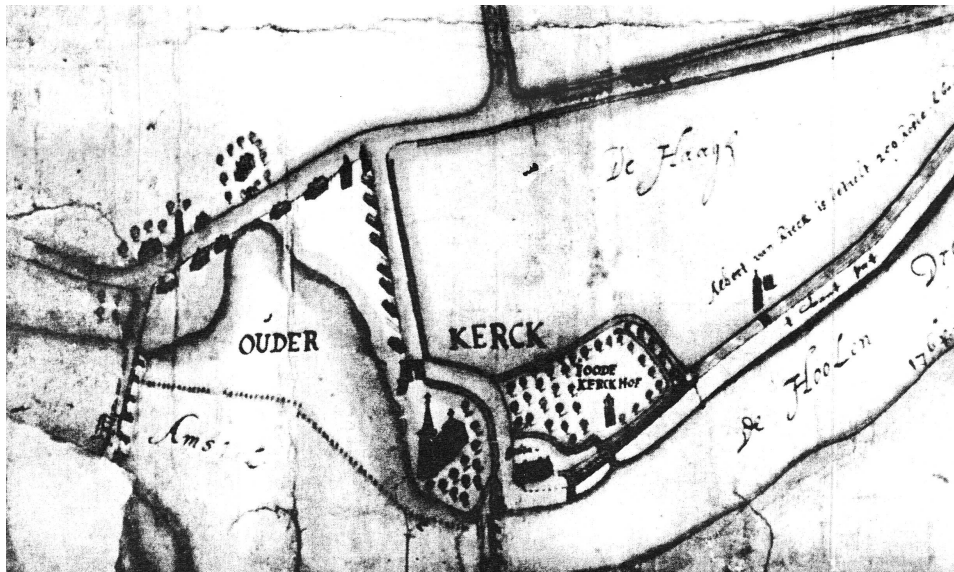
Naast historische geschriften zijn historische kaarten van zeer grote waarde voor de historische beeldvorming. Geen enkele kaart is zuiver topografisch, daar de cartograaf de situatie meestal schematisch weergeeft en niet van accurate landmetingen is uitgegaan. Men kan deze kaarten dan ook niet zonder meer over een huidige topografische kaart projecteren. Toch zijn historische kaarten zeer goed bruikbaar, omdat elke kaartenmaker wél steeds de hoofdelementen goed documenteerde.

Vanaf de 17e eeuw zijn er historische kaarten gemaakt waarop Ouderkerk staat afgebeeld. Herkenbare elementen voor Ouderkerk zijn de kerk, de Portugees-Joodse begraafplaats, de twee bruggen en de wegen. Deze wegen komen duidelijk overeen met het Hoger Einde, de Dorpsstraat en de Kerkstraat, zoals die nu nog bestaan. Aan de hand van deze overeenkomsten is het mogelijk om alle bewoonde en in gebruik zijnde arealen, door de tijd heen, te bepalen.

Er is een aantal verschillende kaarten, die variëren in ouderdom. Ten eerste is er de kaart van Danckertsz de Rij uit 1629. Dit is de oudste kaart, waarop de kerk, de twee bruggen en huizen met hun erven op zijn aangegeven. Jacob Aertsz. Colom vervaardigde in 1639 een gedetailleerde kaart van Holland. Van de hand van een onbekende maker is de kaart van de Ronde Hoepolder, rond 1700, die vanuit topografisch oogpunt gezien al zeer correct is. En tenslotte is er de kadastrale minutenkaart van 1830, die een meer recentere situatie weergeeft. In de volgende paragrafen worden deze kaarten besproken.

2 Resultaten

De archeologische opgravingen uit 1961 hebben aangetoond dat de oudste kerk uit de 12e eeuw dateert (paragraaf ??). Ook uit historische bronnen blijkt dat Ouderkerk dan al een belangrijk kerkelijk, administratief en economisch centrum is. Aangenomen mag worden dat rondom de kerk woningen en hoeves hebben ge-

Afbeelding 3 Kaart van Danckertsz de Rij uit 1629.

staan. Ook in het gebied tussen de kerk en het ‘kasteel van Aemstel’ kan bebouwing worden verwacht. Vandaar ook dat een terrein als ‘het Kampje’, wat nu een parkeerplaats is, geassocieerd wordt als een gebied met een hoge archeologische verwachting. Helaas is over de exacte aard en omvang van deze middeleeuwse bewoning niets bekend. Voor de Nieuwe Tijd zijn we door de historische bronnen beter geïnformeerd. In onderstaande paragrafen wordt de ontwikkeling van Ouderkerk, aan de hand van vier kaarten uit de 17e-, 18e- en 19e eeuw, geschetst.

2.1 De kaart van Danckertsz de Rij uit 1629

De oudst bewaard gebleven kaart van Ouderkerk aan de Amstel dateert uit 1629 (afb. 3). Deze plattegrond geeft reeds een zeer herkenbaar beeld. De kerk is duidelijk zichtbaar, alle bekende wegen zijn feitelijk al aanwezig en de bruggen worden getoond. De insnijding van de Amstel is echter opvallend. In dit water is een beschoeiing aangebracht, waardoor de insnijding als het ware is afgedamd. In de beschoeiing is een knik zichtbaar, mogelijk een haveningang. Deze locatie is heden ten dage nog terug te vinden als ‘Het Haventje’.

2.2 De kaart van Jacob Aertsz. Colom uit 1639

Jacob Aertsz. Colom vervaardigde in het midden van de 17e eeuw een serie kaarten van De Nederlanden. Voor deze studie is gebruik gemaakt van een facsimile van een herdruk uit 1681 van een kaart van Holland, gemaakt in 1639 (Sijmons & Van Eeghen 1990). Een detail uit deze kaart laat zien dat Ouderkerk toch wel enigszins is veranderd (afb. 4). De kerk en de begraafplaats nemen ook op deze kaart een prominente positie in. Van een haven lijkt echter geen sprake meer te zijn. De bebouwing rond de kerk, maar ook langs de Amstel en de Holendrecht, lijkt zich iets te verdichten ten opzichte van de situatie rond 1629.

Afbeelding 4 Detail uit de kaart van Holland uit 1639, van Jacob Aerts. Colom.

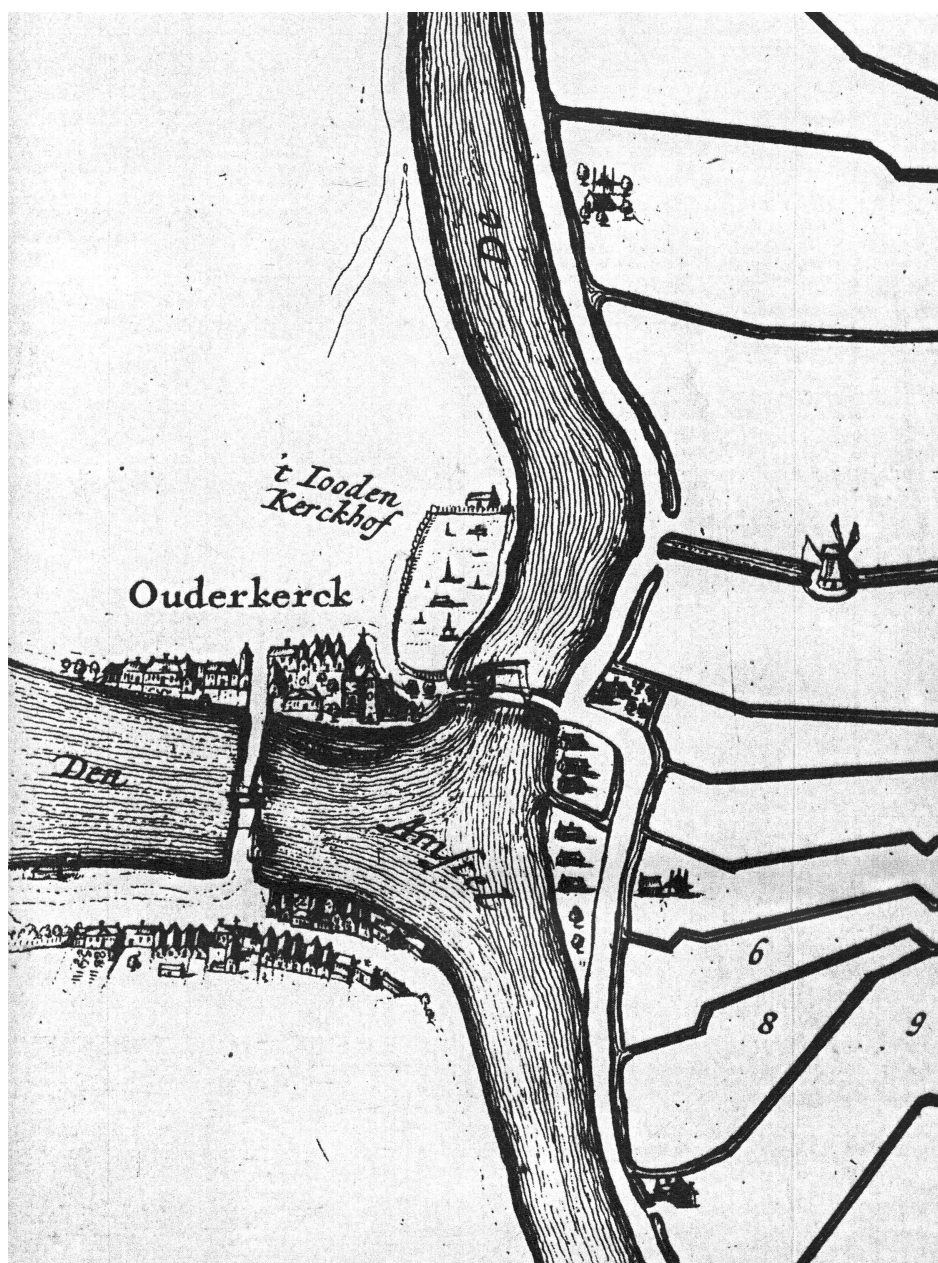
2.3 Kaart van de Ronde Hoeppolder, circa 1700

Deze kaart toont de 'Gouden Eeuw' van Ouderkerk aan de Amstel (afb. 5). Ouderkerk wordt het nieuwe 'Hollands Arcadia', voor vooral rijke inwoners uit Amsterdam. De bebouwing aan weerszijden van de Amstel is aan het begin van de 18e eeuw aanzienlijk toegenomen, maar blijft zich concentreren rond de huidige Amstelzijde, Hoger Einde Zuid en de Dorpsstraat. Langs de huidige Achterdijk en Rondehoep Oost is de bebouwing meer verspreid en zal waarschijnlijk hebben bestaan uit boerderijen en mogelijk ook landhuizen.

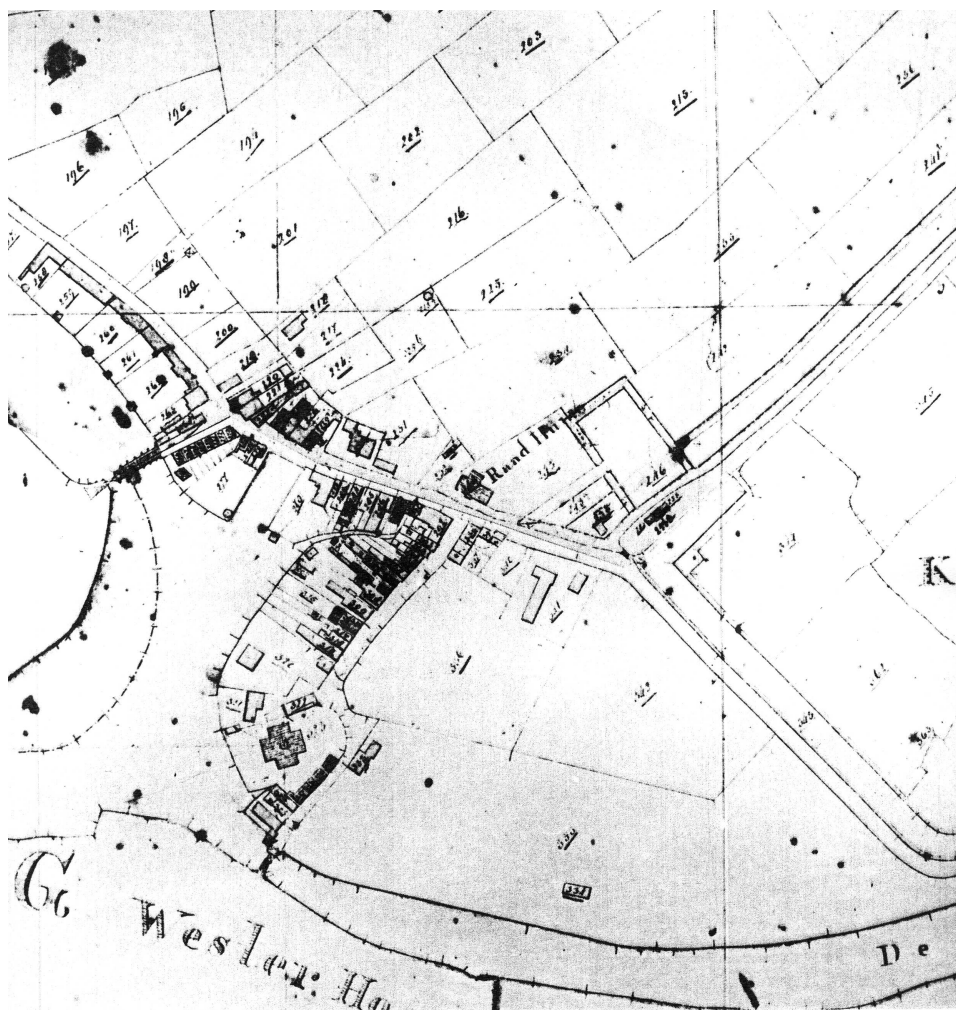
2.4 Kadastrale minutenkaart van 1830

De kadastrale minutenkaart uit 1830 (afb. 6) is de eerste echte topografische kaart. Dit is ondermeer te zien aan de nauwkeurig weergegeven percelen met ieder een apart kadastraal nummer. Ook de bebouwing en het stratenplan zijn uiterst nauwkeurig ingemeten. De ligging van de huidige straten als het Hoger Einde Zuid, de Dorpsstraat, de Koningin Julianalaan, de Kerkstraat en de Koningin Wilhelminalaan blijkt identiek te zijn aan de situatie in 1830. Daarnaast lijkt de ligging van de bruggen, in de loop van de eeuwen, niet te zijn veranderd.

Het meest opvallende verschil met de voorgaande kaarten is de vorm van de Hervormde Kerk. Uit historische bronnen is bekend dat deze in 1774 door J.E. de Witte volgens het grondplan van een Grieks kruis werd gebouwd, na afbraak van een bouwvallig geworden middeleeuws kruiskerkje.

Afbeelding 5 Kaart van de Ronde Hoep Polder rond 1700.

Afbeelding 6 Kadastrale minutenkaart uit 1830.

2.5 Interpretatie

Voor de interpretatie van het historische Ouderkerk aan de Amstel is het belangrijk om te constateren dat alle beschikbare informatie erop duidt, dat de driesprong tussen de Amstel en de Holendrecht geleidelijk is geconsolideerd. Alle gegevens wijzen erop dat na 1600 de loop van deze twee rivieren niet of nauwelijks is veranderd. Daarnaast werd een insnijding in de buitenbocht van de Amstel, die in 1629 nog bijna tot aan het Hoger Einde liep, omgezet in een haven. De centrale elementen bestaan op alle kaarten uit de kerk en de begraafplaats, samen met de twee bruggen over de Holendrecht en de Amstel.

Het historisch deel van Ouderkerk aan de Amstel is, op grond van het bovenstaande, relatief eenvoudig te beschrijven. De kerk, het oorspronkelijke middelpunt, is voor de eerste bewoningskern essentieel. Ergens in de 11e eeuw ontstaat hier Ouderkerk aan de Amstel en de toenmalige bewoners zullen in de directe omgeving van de kerk hebben gewoond. Kaarten of historische bronnen geven hierover geen uitsluitsel.

Vanaf het begin van de 17e eeuw zijn er historische bronnen die de bebouwing van Ouderkerk en het omringende landschap weergeven. Hieruit blijkt dat er vanaf dat moment geen belangrijke wijzigingen in de infrastructuur of locatie van bebouwing zijn. De bebouwing verdicht zich in de loop der tijden, maar tot 1830 blijft Ouderkerk relatief bescheiden van omvang.

Daarom is een historische -of waarderingskaart betrekkelijk eenvoudig te vervaardigen (afb. 7). Deze historisch-archeologische waarderingskaart geeft het archeologisch en historisch waardevolle gedeelte aan vanaf 1000 tot heden. Een zone, bestaande uit de bekende wegen (met hoge ouderdom) en het gebied waar oudere, nog onbekende bewoning verwacht mag worden, zijn als archeologisch aandachtsgebied gemarkeerd. Verder zijn in gradaties die arealen aangegeven, die voor en tijdens 1629 en 1639, voor en tijdens 1700 en voor en rond 1830 zijn bewoond.

Al deze zones (groen, rood, oker en geel) zijn door de ROB tevens aangemerkt als archeologisch monument en daarnaast, aangegeven in twee verschillende lichtgroene tinten, het als monument aangemerkte deel van de dorpskern en de Joodse begraafplaats. Het herstructureringsplan is over deze gebieden heen geprojecteerd, terwijl de achtergrond de huidige situatie weergeeft.

3 Conclusies en aanbevelingen

Zoals in paragraaf 1.3 reeds is gesteld, is een deel van het centrum van Ouderkerk aangemerkt als monument met zichtbare wetenschappelijke en cultuur-historische waarde.⁵ De aard van het monument is volgens Archis ‘een historische stads- of dorpskern: Late Middeleeuwen – Nieuwe Tijd’. De toelichting van deze waardebepaling luidt als volgt: ‘De begrenzing van deze historische kern is bepaald op grond van de historische kaart uit 1849–1859, schaal 1:25.000. De archeologische waarde van historische kernen bestaat uit de reeds aangetroffen of te verwachten aanwezigheid, boven of onder de grond, van bouwhistorische resten en archeo-

⁵Coördinaten : 121.950 / 479.000 (Vlakelement); CMA-nr (Monnr) 25G-013 (14548).

logische sporen en voorwerpen. Samen bevatten zij een veelheid aan historische informatie over ouderdom en ruimtelijke ontwikkeling van de kern’.

Dit betekent dat dit deel van de dorpskern als zodanig wettelijke bescherming geniet. Er mogen hier dus géén bodemversturende werkzaamheden plaats vinden. Om deze monumentenstatus op te heffen, dient een aanvraag worden ingediend bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort. De ROB kan besluiten dat het monument zodanig uniek is, dat het gespaard dient te blijven, wat inhoudt dat er geen werkzaamheden mogen worden verricht die het monument aantasten. In dit geval blijft de monumentenstatus gehandhaafd. De ROB kan echter ook besluiten dat de monumentenstatus mag worden opgeheven, wat dan automatisch als consequentie heeft dat het monument volledig wordt onderzocht en gedocumenteerd. Voor het bodemarchief betekent dit dus een vlakdekkend archeologisch onderzoek. Voor de bovengrondse monumenten zal een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek en verslaglegging noodzakelijk zijn. De beslissing over het handhaven of opheffen van de monumentenstatus ligt uitsluitend bij de ROB.

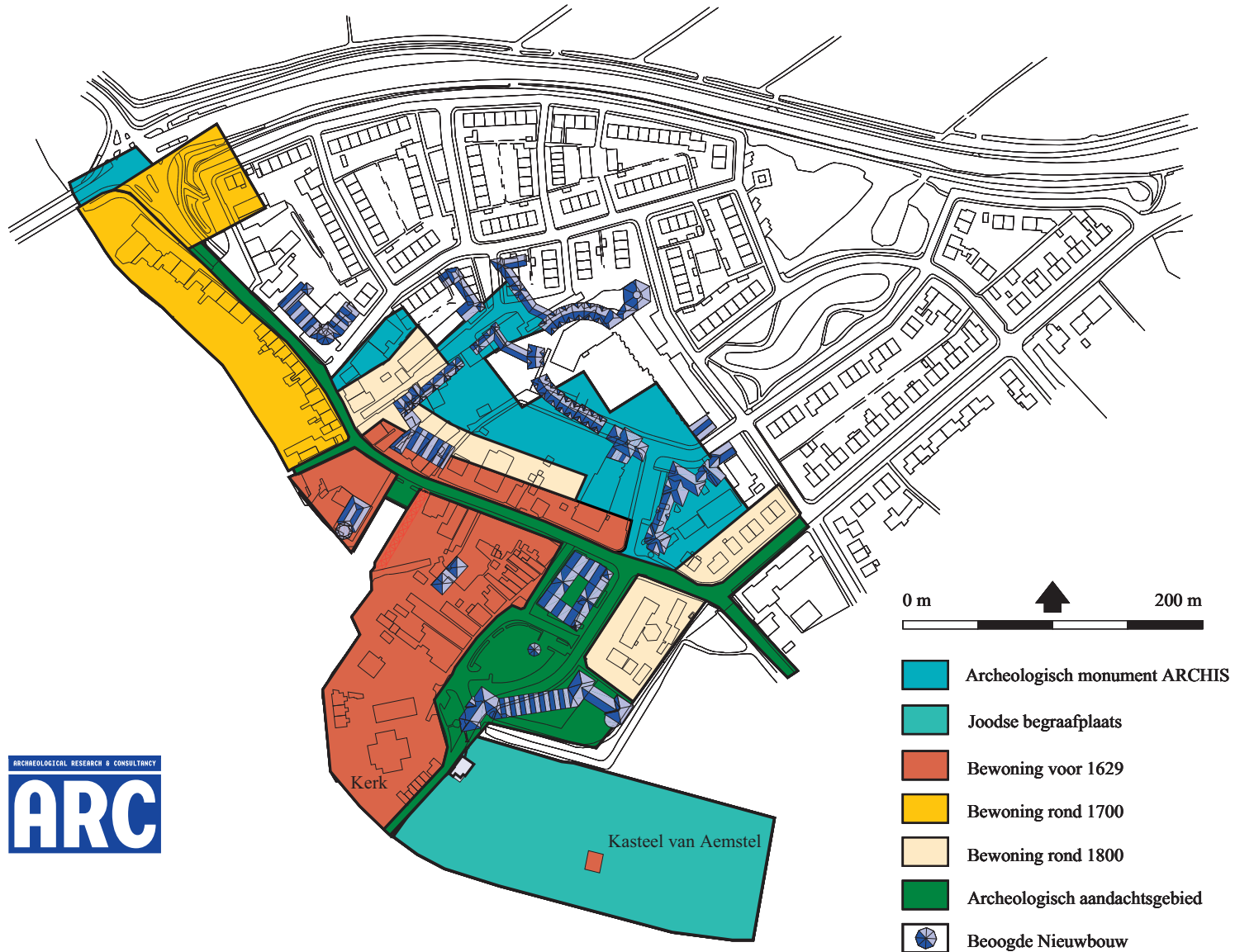
Ten aanzien van de geschiedenis van Ouderkerk uit de periode vóór de geschreven bronnen, is er tot op heden niets bekend. Maar omdat Ouderkerk op een dik pakket moerasveen ligt, is het zeer goed mogelijk dat onder dit veen, resten van menselijke activiteiten kunnen worden aangetroffen die dateren uit de periode vóór de vorming van dit moerasveenpakket. Dit is echter niet eenvoudig aan te tonen door middel van grondboringen. Daarom verdient het aanbeveling om voorafgaand aan bodemversturende ingrepen, die tot de onderzijde van dit veenpakket of dieper reiken, een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven te laten uitvoeren. Alleen bij een dergelijk onderzoek kunnen prehistorische bewoningssporen in kaart worden gebracht.

Uit historische geschriften is bekend dat Ouderkerk in 11e – 12e eeuw het bestuurlijk en kerkelijk centrum van Amstelland was. Archeologisch is aangetoond dat de huidige Hervormde Kerk verschillende voorgangers heeft gehad, waarvan de oudste daadwerkelijk uit de 12e eeuw dateert. Vanwege het feit dat er slechts bij enkele gelegenheden archeologisch onderzoek heeft plaatsgehad, is er weinig concreet bekend over de aard en omvang van middeleeuws Ouderkerk. Archis vermeldt in de directe omgeving van Ouderkerk een grote hoeveelheid meldingen van aardewerk uit de Volle Middeleeuwen (waaronder kogelpot-aardewerk, pingsdorp en andenne) en uit de Late Middeleeuwen (Siegburg).⁶ Hieruit kan worden geconcludeerd dat de kans op het aantreffen van middeleeuwse bewoningssporen zeer groot is.

Bij graafwerkzaamheden, zowel in de kern als in het buitengebied, moet hier dus rekening mee worden gehouden en is het noodzakelijk dat er voortijdig maatregelen worden getroffen in de vorm van archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO). Afhankelijk van de aard van de werkzaamheden en de locatie, kan dit IVO bestaan uit boringen, proefsleuven of een archeologisch begeleiding, eventueel gevolgd door een archeologische opgraving. Dit geldt uiteraard voor die gebieden, die níét wettelijk zijn beschermd middels de Monumentenwet.

⁶Dit betreft onder andere de waarnemingsnummers: 15199, 102547, 102550, 102558, 106567 en 102741.

Abbeelding 7 Historisch-archeologische waarderingskaart. Kaart: W. Beex.

Literatuur

- Oldewelt, W.F.H., 1944. Het jonge Amsterdam. In: A.E. d'Ailly (red.), *Zeven eeuwen Amsterdam I. Middeleeuwen en Vroege Renaissance*. Amsterdam, pp. 5–39.
- Sijmons, A.H. & I.H. van Eeghen, 1990. *Jacob Aerts. Colom's Kaart van Holland 1681*. Alphen a/d Rijn.
- Waals, J.D. van der & H.H. van Regteren Altena, 1961. Een onderzoek in de 'heuvel' van de N.H. kerk te Ouderkerk aan de Amstel (N.H.). In: W. Glasbergen & W. Groenman van Waateringe (red.), *In het voetspoor van A.E. van Giffen*. Amsterdam, pp. 129–136.
- Woltering, P.J., J.-K.A. Hagers & W.A.M. Hessing, 1993. Archeologische kroniek van Holland over 1992, I Noord-Holland. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 25, pp. 287–328.